

UDC 94(4):327.8“1913”

OTTOMAN-RUSSIAN DIPLOMATIC CONFRONTATION DURING THE SECOND BALKAN WAR 1913

Oleh Mashevskiy

DSc (History), Professor

Faculty of History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01601, Ukraine

olegmashev@ukr.net

Oleh Kupchyk

PhD (History)

Faculty of History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01601, Ukraine

kupchyk@knu.ua

On the basis of British, German, French, and Russian documents, the origins, course, and consequences of the diplomatic struggle between the Russian and Ottoman empires caused by St. Petersburg's gross interference in international relations in the Balkans have been studied. It is shown that Russia actively, though unsuccessfully, made enormous diplomatic efforts during the First Balkan War of 1912–1913 to persuade the Bulgarian army to relinquish control of Adrianople, which was under Ottoman control at the time because it viewed Bulgaria as its immediate competitor in the potential struggle for control of Constantinople and the Black Sea straits of the Bosphorus and the Dardanelles. After all, the capture of these strategically located Ottoman territories was one of the main directions of Russian policy for several centuries.

The article considers how the Russian autocracy, on the contrary, already tried to prevent the return of Adrianople to Ottoman control during the Second Balkan War by seeking allies among European powers, no longer wanting to strengthen the sultan's position near the Bosphorus and the Dardanelles, considering these territories as its potential prey. All the tools of St. Petersburg's pressure on the Ottoman government were analyzed, including threats to carry out a naval operation in the Black Sea Straits or seize part of Turkey's Asian possessions, and to urge Russia's ally France to abandon further lending to the Ottoman Empire.

It has been proven that such an inconsistent and rather aggressive Russian policy in the Balkans led to the fact that the Ottoman Empire, like Bulgaria, actively sought allies to resist this encroachment, quickly became closer to Germany, and later entered the First World War on its side. It is noted that looking for partners to resist this Russian expansion, the Ottoman government later cooperated quite successfully with the Ukrainian liberation movement, especially the Union for the Liberation of Ukraine, which was represented in Constantinople, and officially declared support for the liberation struggle of the Ukrainian people against tsarist autocracy. Furthermore, it is emphasized that both Russia's partners in the Entente (France and Great Britain) and its potential rivals in the Triple Alliance (Germany, Austria-Hungary, and Italy) categorically did not accept Russia's attempts to expand to Ottoman Constantinople, the Bosphorus, the Dardanelles and beyond to the Eastern Mediterranean, as it would radically upset the balance of power in Europe and the Middle East and, in general, destabilize international relations to which the great powers were not yet ready.

Keywords: Adrianople, Balkan Wars, Bosphorus, Dardanelles, Constantinople, Russia, Ottoman Empire

© 2022 O. Mashevskiy and O. Kupchyk; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ОСМАНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ В ПЕРІОД ДРУГОЇ БАЛКАНСЬКОЇ ВІЙНИ 1913 р.

О. П. Машевський, О. Р. Купчик

Однією з найважливіших проблем світової політики на початку ХХ ст. було так зване “східне питання”, що полягало в боротьбі великих держав за спадщину занепакої Османської імперії, яка все ще володіла значними територіями та ресурсами в Азії, Африці та Європі. Саме боротьба, суперечності між європейськими державами певний час фактично рятували її від остаточного колапсу, оскільки в Лондоні, Берліні, Парижі, Петербурзі, Відні пильно стежили за балансом сил на Сході і жили невідкладних заходів проти того, хто намагався його порушити. Тож в османського уряду був шанс, граючи на згаданих суперечностях, зберегти й навіть іноді посилити свої позиції. Стрімкий розвиток подій спричинила Перша Балканська війна 1912–1913 рр., внаслідок якої, після перемоги балканських держав над Османською імперією, вона майже повністю втратила володіння на Балканському півострові. За таких обставин Росія, вчергове прикриваючись інтересами слов’янських народів, панславистською пропагандою, активно готувала підґрунтя для остаточного розв’язання “східного питання” на свою користь, плануючи зрештою взяти під контроль чорноморські протоки Босфор та Дарданелли, а за можливості – й османську столицю Константинополь, що, звичайно, викликано запеклий опір османського уряду й протидію як партнерів Петербурга по Антанті, так і потенційних супротивників по Троїстому союзу.

Мета статті – є проаналізувати як загострення османсько-російських відносин внаслідок Балканських війн та повзучої експансії Російської імперії в Чорноморському регіоні спричинило ескалацію міжнародної напруженості, прискорило розгортання Першої світової війни. Проблема османсько-російських відносин безпосередньо чи опосередковано була об’єктом вивчення різних історіографічних шкіл. Проте вони так і не дійшли спільної думки в цьому питанні, ба більше, досить часто мають протилежні підходи в багатьох аспектах. До того ж дотепер ще не було створено наукової праці, яка б стосувалася саме дипломатичної боротьби Порти та Петербурга в період Балканських війн, незважаючи на важливість цього питання.

Сучасна турецька історіографія досить об’єктивно оцінює становище Османської імперії в координатах світової історії, зокрема загрози для її існування, які постали в новітню добу. Я. Озверен стверджує, що ключове розташування османської столиці Константинополя та стратегічно розташованих біля неї проток, що традиційно надавало їй геополітичні переваги в ХІХ – на поч. ХХ ст., дедалі більше ставало для неї фатальним чинником із причини загострення боротьби великих держав за контроль над вищезгаданими стратегічними об’єктами [Özveren 1997, 77–114]. Можна погодитись із А. Кіліком, який доводив, що Порту змушена була напередодні Першої світової війни зближуватись із Німеччиною, оскільки її традиційні партнери Велика Британія та Франція виявились неспроможними захистити султана від зовнішніх загроз [Kilic 1959].

Оскільки у пропонованій статті значну увагу приділено значенню Болгарії в російсько-османському конфлікті, варто зупинитися на підходах до цього питання болгарських дослідників. Сучасні болгарські історики Г. Марков та В. Тонев, та інші цілком справедливо наголошують, що царська Росія, Британія, Німецька й Австро-Угорська імперії активно використовували Балканські держави у своїй боротьбі одна з одною та в змаганні за поділ найбільш привабливих частин ослабленої Османської імперії [Марков 2002; Тонев 1992].

Вельми влучним є твердження сучасника тих подій, французького історика Н. Дасковісі, який наголошував, що Росія намагалася цинічно використати російсько-французький союз для тиску на Османську імперію, хоча він був укладений

для взаємного захисту цих держав від можливої агресії з боку Німеччини та Австро-Угорщини [Dascovicі 1915].

Британські історики, зокрема С. Філіпсон, Н. Бакстон, П. Грейвс, зазначали, що Росія стала партнером їхньої країни після підписання російсько-британської угоди 1907 р. про розмежування інтересів двох держав на теренах Афганістану, Ірану та Тибету, проте зауважували, що для Великої Британії важливо було утримати рівновагу сил у Європі й зберегти статус-кво у “східному питанні”, тому Лондон не збирався сваритися з Портою, підтримуючи російські експансіоністські амбіції в Чорноморському регіоні [Phillipson, Buxton 1917; Graves 1971].

Досить характерними та зваженими є підходи німецького історика Дж. Хальгартена, який зауважував, що царська Росія внаслідок притаманного їй імперського експансіонізму прагнула свого впливу в Чорноморсько-Середземноморському регіоні, де ще значні території контролювала Османська імперія. Проте на поч. ХХ століття така російська агресія наклалася на різке зростання впливу та амбіцій Німецької імперії в регіоні, що, звичайно, викликало чимраз більшу напругу між Петербургом та Берліном. Султан схилився на німецький бік, оскільки німці поширювали свій вплив шляхом вкладання значних інвестицій, кредитування, допомоги в переозброєнні османської армії, тоді як царський уряд віддавав перевагу застосуванню грубої сили, прикриваючись гаслами панславізму. Відповідне перетинання інтересів цих двох потужних держав, зрештою, стало однією з причин Першої світової війни [Хальгартен 1961].

Російська історіографія пройшла кілька характерних етапів. Історики та публіцисти ХІХ–ХХ ст. намагалися обґрунтувати імперську експансію царської Росії, зокрема й щодо османських володінь, життєво необхідними державними інтересами та потребою захисту християнського населення. Радянські історики 20–30-х років ХХ ст., навпаки, маючи на меті критику нещодавно поваленого самодержавства і спираючись на архівний документальний матеріал, гостро критикували російський експансіонізм, зокрема й щодо Константинополя, Босфору, Дарданелл, вважаючи це однією з важливих причин Першої світової війни [Адамов 1925]. Радянські історики другої половини ХХ ст. з огляду на те, що СРСР у цей період перейняв експансіоністські устремління Російської імперії, зокрема й стосовно турецьких володінь, всіяко виправдовували російську політику щодо Османської імперії [История дипломатии 1963; Писарев 1985]. У нетривалий період демократичного розвитку Російської Федерації в 1990-х роках більшість дослідників дотримувалися зважених, збалансованих підходів [Кострикова 1999]. Проте з відновленням активної агресивної російської зовнішньої політики путінської Росії переважна більшість російських істориків схилиються до виправдування агресії царизму в Чорноморському регіоні на початку ХХ ст. [В “пороховом погребі”... 2003].

В українській історіографії, незважаючи на стратегічну важливість для нашої держави Балканського півострова, загалом Чорноморсько-Середземноморського басейну, тема міжнародних відносин у цих регіонах на початку ХХ ст. досліджена недостатньо. Лише К. Русаков у своїй кандидатській дисертації розглянув проблему проток Босфору та Дарданелл у зовнішній політиці Великої Британії в 1892–1920 рр. [Русаков 2003], О. Машевський проаналізував значення питання Чорноморських проток для формування та політики міжнародних союзів у цей період [Машевський 2010], Т. Ваколюк висвітлила балканську політику Росії 1908–1913 рр. [Ваколюк 2006]. Вищезгадані автори схилиються до думки про те, що амбіції великих держав, передусім царської Росії, у цьому векторі були вкрай небезпечними й, зрештою, стали однією з важливих причин передвоєнної кризи 1914 року. Водночас значення Османської імперії, її зовнішньої політики, боротьба великих держав навколо неї привертала мало уваги вітчизняних дослідників.

Основу джерельної бази статті становлять багатотомні збірники офіційних німецькомовних, англкомовних та франкомовних матеріалів. Збірка “Британські документи щодо походження війни. 1898–1914 рр.” містить важливу інформацію стосовно

підходів лондонської дипломатії у “східному питанні” [British Documents... 1934]. Сорокатомний збірник німецьких матеріалів “Велика політика європейських кабінетів 1871–1914 рр.” дав можливість висвітлити політику Німеччини щодо Османської імперії [Die Große Politik... 1926]. Офіційна збірка французьких документів “Французькі дипломатичні документи 1871–1914 рр.” містить листування, звіти, доповіді, доручення, нотатки та ін. французького МЗС, зокрема щодо позиції Парижа в “східному питанні” [Documents diplomatiques... 1931]. Було проаналізовано німецькомовне двотомне видання дипломатичного листування російського посла в Парижі О. Извольського протягом 1911–1917 рр., яке багато в чому стосується й османсько-російських суперечностей напередодні Першої світової війни [Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis... 1926]. Варто зауважити, що, вочевидь, укладачі таких матеріалів прагнули показати в потрібному ракурсі саме позицію їхніх держав у “східному питанні”, проте зіставлення цих документів дає змогу зробити досить-таки неупереджені висновки.

У результаті Першої балканської війни південні слов'яни були звільнені від османського гніту. Адаже згідно з Лондонським миром, підписаним 30 травня 1913 р., під владою Порти на Балканах залишилась тільки незначна територія вздовж Босфору, Дарданелл та Мармурового моря. Колишні османські балканські володіння були поділені між Сербією, Чорногорією, Болгарією та Грецією [Гончар 2004, 747]. Однак, як виявилось, балканських союзників задоволення власних територіальних амбіцій цікавило не менше від допомоги пригнобленим одновірцям. У ніч із 29-го на 30 червня 1913 р. болгарська армія розпочала воєнні дії проти Сербії та Греції. З метою захоплення болгарської території 10 липня у війну вступила Румунія [В “пороховом погребі”... 2003, 421–426, 492–495].

16 липня 1913 р. у війну проти Болгарії вступила Османська імперія, щоб повернути частину втраченої території внаслідок Першої Балканської війни [Писарев 1985, 171]. У результаті болгарська армія досить швидко зазнала цілковитої поразки від своїх численних супротивників [В “пороховом погребі”... 2003, 368, 498–499]. Вищезгадані масштабні зрушення на Балканах учергове загострили суперечності між великими державами в цьому регіоні, знову актуалізували так зване “східне питання”, що полягало в боротьбі за спадщину колись могутньої Османської імперії, яка все ще володіла величезними територіями, проте цілком доречно вже сприймалася як “хвора людина Європи”. Зокрема, проблема контролю за Чорноморськими протоками знову стала важливим фактором відносин між європейськими союзами, а також суттєвим чинником у міжсоюзницьких відносинах.

Російська імперія, яка позиціонувала себе як захисницю балканських народів, зокрема від Османської та Австро-Угорської імперій, насправді намагалася маніпулювати ними у власних інтересах задля задоволення своїх імперських амбіцій. За свідченням британського посла в Петербурзі Дж. Б'юкенена, російський міністр закордонних справ С. Сазонов, який був напередодні Другої Балканської війни “переконаним болгарофобом” і співчутливо ставився до дій Сербії щодо створення антиболгарської коаліції, після перших поразок болгарської армії вчергове кардинально змінив свою позицію [British documents... 1934, vol. IX, part II, 966]. Якщо на початку Першої Балканської війни царський уряд був стурбований наступом болгарської армії на Адріанополь, то нині він вже, навпаки, намагався чинити тиск на Османську імперію задля того, щоб вона припинила зусилля щодо повернення собі цього міста. Адаже, за розрахунками російської дипломатії, розгромлена своїми колишніми союзниками Софія становила вже меншу небезпеку для її інтересів стосовно Босфору та Дарданелл, ніж Порти, яка прагнула відновити свій вплив після нещодавніх поразок [Лунева 2003, 184]. До того ж царський уряд, враховуючи значне невдоволення Болгарії тим, що Австро-Угорщина та Німеччина не надали їй очікуваної підтримки, сподівався, допомагаючи Софії, утримати Адріанополь, переорієнтувати її на Петербург [История дипломатии 1963, 757].

Передбачаючи можливість вступу Османської імперії у війну задля повернення частини своїх колишніх балканських володінь, петербурзький кабінет неодноразово звертався до свого військово-політичного союзника Франції з проханням припинити кредитування Порти і в такий спосіб унеможливити ці її дії [Der Diplomatiscbe Schriftwechsel... 1924, 210]. Хоча французький уряд погодився врахувати це побажання, однак фактично він не вжив дієвих заходів задля унеможливлення надання позик османському уряду приватним капіталом [Der Diplomatiscbe Schriftwechsel... 1924, 219].

У відповідь на це С. Сазонов доручив О. Извольському повідомити паризький кабінет, що Росія обурена тим, що Туреччину, яка діяла відверто всупереч російським інтересам, “профінансували не наші звичайні супротивники, а Франція і що капіталісти (французькі. – *Авт.*) ніколи б не наважились на такий крок без узгодження його з урядом. І це все відбулося в той час, – наголошував С. Сазонов, – коли всі держави висловились проти надання підтримки Туреччині, доки питання Адріанополя не буде вирішено” [Der Diplomatiscbe Schriftwechsel... 1924, 222]. Париж своєю чергою звертав увагу на те, що навіть якби французький капітал цілковито припинив кредитування Порти, то за відсутності одностайної позиції всіх держав із цього питання вона все одно знайшла б інше джерело фінансування [Кострикова 1999, 292].

Варто наголосити на тому, що ці французькі міркування були досить слушними, оскільки Німеччина пильно стежила за тим, щоб “не сталося фінансового послаблення Порти”, й готова була за будь-якого сприятливого моменту зайняти французьку фінансову нішу в Константинополі. Крім суто економічних зисків, така позиція Берліна пояснюється ще й геополітичними міркуваннями. Як писав німецький посол у Відні Г. Чіршкі статс-секретарю із закордонних справ Г. Ягову, фінансові проблеми Османської імперії могли спричинити розпад цієї країни та її поділ між великими державами. На його думку, у такому разі “Росія наклала б руку на все малоазійське узбережжя Чорного моря, шлях Босфором, оволоділа б Дарданеллами й зрештою здобула панівне становище в Середземному морі” [Die Große Politik... 1926, В. 37(2), 643–644]. Як наголошував Г. Ягов у листі згаданому послу у Відні, такий розвиток подій спричинив би те, що Німеччина “змушена буде пожертвувати своїм контролем над виходом Багдадської залізниці до Босфору” [Die Große Politik... 1926, В. 37(2), 655].

Задля того щоб стримати османську армію від захоплення Адріанополя, Петербург також звернувся до всіх великих держав, і передусім до своїх партнерів по Антанті, негайно провести спільну військово-морську демонстрацію в протоках, яка “мала блокувати (для Османської імперії. – *Авт.*) сполучення Азії з Європою” [Die Große Politik... 1926, В. 36(1), 34]. Однак ця ідея не була реалізована внаслідок насамперед несприятливої позиції Парижа, який погодився брати участь у цій акції лише за умови спільних дій усіх великих держав, що було рівнозначно відмові [Кострикова 1999, 291]. Адже Німеччина, яка дедалі більше займала відверто проосманську позицію, категорично відмовлялась підтримати вищезгадану ініціативу. Вільгельм II писав: “Я не буду брати участі в цих дурницях! Нехай Росія спробує зробити це одноосібно, й побачимо, що з цього вийде”. Ба більше, берлінський кабінет ще й радив Відню “не брати участі у блокаді проток, оскільки це зумовить переважно збитки для міжнародної торгівлі й занадто ризиковано збудить населення Константинополя” [Die Große Politik... 1926, В. 36(1), 32]. Негативну позицію щодо блокади проток зайняв і римський кабінет. Міністр закордонних справ Італії А. Сен-Джуліано вважав “російську блокаду Дарданелл безнадійною справою” [Die Große Politik... 1926, В. 36(1), 40].

У результаті бездіяльності великих держав османська армія 20 липня 1913 р. вступила до Адріанополя. Порта рішуче відхилила подальші вимоги царського уряду повернути це місто Болгарії. Тож Росія наприкінці липня – у середині серпня 1913 р. намагалась посилити, вже власними силами, тиск на Османську імперію.

Зокрема, вона погрожувала “взяти в облогу гавань на малоазійському узбережжі, наприклад Трапезунд”, доки не буде звільнено Адріанополь [Die Große Politik... 1926, В. 36(1), 33].

У відповідь на це Порту на початку серпня 1913 р. неофіційним шляхом поширила інформацію про можливість тимчасового закриття проток для торговельного мореплавства. Враховуючи те, що це був період активного експорту російського зерна Босфором та Дарданеллами, ці чутки викликали справжню паніку як в урядових, так і торговельно-промислових колах [British documents... 1934, 952].

Царський уряд рішуче попередив Порту, що такі дії “є небезпечною грою, яка змусить Росію у зручний момент вирішити питання проток раз і назавжди” [British documents... 1934, 965–966], тобто наголосив на можливості захоплення Босфору та Дарданелл. Однак Петербург усвідомлював, що османський уряд розумів неготовність Росії до таких дій і тому не надто зважав на її погрози. Тож царська дипломатія намагалась у своїй політиці щодо проток змістити акценти на заохочення Порти зрештою прислухатись до російських побажань і таки відмовитись від Адріанополя. Зокрема, Петербург висловив згоду в разі згаданих поступок підтримати ініціативу німецької дипломатії, яка, прагнучи зберегти гарні відносини водночас із Константинополем і Софією, пропонувала, щоб великі держави компенсували виведення османської армії з Адріанополя дуже вигідним для Порти підвищенням ввізних мит до Османської імперії на 4 % [Адамов 1925, 58].

Несприйняття османським урядом цих пропозицій спонукало Росію знову домогатись відмови Порти від Адріанополя шляхом силового тиску із залученням до нього своїх союзників. 13 серпня 1913 р. міністр закордонних справ Франції С. Пішон, приймаючи османського посла в Парижі Ріфаата-пашу, наголосив: “У питанні звільнення Адріанополя Туреччина має підпорядкувати свої інтереси волі Європи, і вона даремно сподівається на її суперечності в цій справі”. С. Пішон, відповідаючи на запитання Ріфаата-паші, як поставиться Франція до одноосібних дій Росії щодо цього, відповів, “що Росія може покластися на всю симпатію та підтримку Франції” [Der Diplomatische Schriftwechsel... 1924, 238].

Однак, як виявилось згодом, Париж не був готовий до реальних дій задля підтримки свого союзника на шкоду власним економічним та геополітичним інтересам. Французький міністр закордонних справ С. Пішон у приватних розмовах з О. Ізвольським відверто зауважував, що не бачить реальних засобів впливу на Порту в питанні Адріанополя. Російський посол відповів, що “якщо Франція не допоможе Росії в питанні, яке стосується нашої (російської. – *Авт.*) честі й наших історичних завдань, то це матиме дуже негативний вплив на майбутнє російсько-французького союзу” [Der Diplomatische Schriftwechsel... 1924, 236]. Незважаючи на це, паризький кабінет відмовився підтримати ідею спільної морської демонстрації вже лише силами країн Антанти, оскільки, на його думку, вдаючись до таких дій, Антанта порушить європейську рівновагу й підкреслить та посилить поділ Європи на два противборчі табори [Der Diplomatische Schriftwechsel... 1924, 237].

Одноосібні дії Петербурга проти Порти, за логікою Парижа, зумовили б ще більшу небезпеку, оскільки, на думку французького міністра закордонних справ С. Пішона, “могли порушити азійське питання й викликати втручання Німеччини, яка буде захищати свої інтереси, пов’язані з Багдадською залізницею”. До того ж, за інформацією С. Пішона, “османський уряд вирішив тримати Адріанополь до останньої краплі крові ще й тому, що начебто в цьому йому була обіцяна підтримка Вільгельма II”. За свідченням О. Ізвольського, Порту була навіть готова, “з другого боку, домовитися з нами (росіянами. – *Авт.*) про дуже серйозні поступки за згоду на володіння нею Адріанополем, наприклад вирішувати проблему проток у бажаному... розумінні” [Der Diplomatische Schriftwechsel... 1924, 237]. Щоправда, Петербург, враховуючи досвід боснійської кризи та “демаршу Чарикова”, не наважився знову

безпосередньо порушувати питання перегляду режиму Босфору та Дарданелл, оскільки не був упевнений у підтримці цих дій великими державами, зокрема й своїми союзниками по Антанті.

Вкрай незадоволений політикою паризької дипломатії російський міністр закордонних справ С. Сазонов знову звинуватив Францію, що саме вона надала Османській імперії кошти для того, щоб Порта змогла відвоювати Адріанополь, і попередив, що це може “у найшкідливіший спосіб позначитись на російсько-французькому союзі” [Лунева 2003, 185].

Цілком слушно писав Є. Адамов, що «очевидне небажання французького уряду йти на конфлікт із Туреччиною і через Туреччину з центральними державами поставило царський уряд після оманливого “першого тріумфу” російської дипломатії в повністю безпорадне становище, а плани Сазонова виявились мильною бульбашкою» [Адамов 1925, 57].

Як наголошував російський посол у Парижі О. Извольський, вищезгадані заяви С. Сазонова й до того ж «вимоги “Нового времени” (російської газети. – *Авт.*) щодо ревізії французько-російського союзу, враховуючи величезне значення, яке надають тут (у Франції. – *Авт.*) пресі, дуже налякали місцевих політиків та громадськість, які поспішали стерти враження, що Франція стала невірною Росії». Сам О. Извольський висловлював думку, що “Франція залишалась нашим (російським. – *Авт.*) надійним союзником, але не потрібно забувати, що дуже часто між нами й нею виявлялися суперечності, зумовлені власними інтересами”. До них російський посол зараховував “протилежні підходи стосовно фінансової ліквідації балканської війни”, “надто прихильну політику (Франції. – *Авт.*) до Греції” й “упереджену оцінку в питанні рівноваги в Середземному морі” [Der Diplomatische Schriftwechsel... 1924, 241–242]. На основі проаналізованого матеріалу можна зробити висновок, що всі ці питання торкалися проблеми проток Босфору та Дарданелл, яка час від часу створювала значні перешкоди для функціонування і зміцнення російсько-французького альянсу та й загалом Антанти.

Внаслідок Бухарестського миру, підписаного 10 серпня 1913 р., Сербія, Греція та Румунія отримали значні частини болгарської території. Згідно з болгарсько-османською Константинопольською мирною угодою від 29 вересня 1913 р. м. Адріанополь було повернено Османській імперії [В “пороховом погребі”... 2003, 427].

Відвертий тиск Петербурга на Порту, зумовлений передусім інтересами щодо проток та Константинополя в період Другої Балканської війни, суттєво впливав на союзницькі уподобання османського уряду. Французький посол у цій країні М. Бомпар передбачав: “Страх перед Росією буде найкращим засобом впливу Німеччини в Оттоманській імперії. Чим сильніше Туреччина відчуває себе під загрозою з боку великої слов’янської імперії, тим більше вона тулиться до великої Німецької імперії, щоб здобути її захист” [Documents diplomatiques... 1931, 191].

Водночас і Болгарія була невдоволена інтригами петербурзької дипломатії. Як стверджував російський міністр закордонних справ С. Сазонов ще в травні 1913 р., “в Болгарії дедалі більше помічалось зростання незадоволення Росією, і Австрія всіляко заохочує ці настрої, які цілком збігалися з її інтересами” [Der Diplomatische... 1924, 154]. Можна погодитися з думкою сучасного американського дослідника Р. Боброффа, що однією з причин посилення зближення Софії з Віднем та Берліном був ще й грубий тиск російської дипломатії на Болгарію задля того, щоб вона зупинила свій наступ у напрямку проток та Константинополя в період Першої Балканської війни [Bobroff 2000, 77].

Варто наголосити, що вищезгадані тенденції давали підстави Берліну ще в 1912 р. будувати плани стрімкого поширення експансії Троїстого союзу на Схід. Зокрема, Вільгельм II писав 1 грудня 1912 р. до Міністерства закордонних справ: “Австрія має створити військовий союз із Туреччиною і Болгарією, а ми будемо піклуватися про його зміцнення. Греція і навіть Сербія не зможуть протистояти цій силі.

Отже, Австрія разом з Італією буде домінувати на Балканах і в Східному Середземномор'ї. За допомогою турецького й болгарського флотів можна створити потужну противагу Англії на її шляху до Александрії. Все це не лише унеможливить російську політику на Балканах, а й навіть створить загрозу Одесі. Згодом Троїстий союз візьме під контроль Середземне море, поширить свій вплив на халіфат і весь мусульманський світ! (Індія). Сербія могла б бути повністю ліквідована!” [Die Große Politik... 1926, В. 33, 441].

Як свідчить лист міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Л. Берхтольда статс-секретарю із закордонних справ Німеччини Г. Ягову від 13 березня 1913 р., віденський кабінет поділяв плани Берліна щодо втягнення як Софії, так і Константинополя в орбіту Троїстого союзу. На думку австро-угорського дипломата, не лише Болгарія прагнучиме до союзу з центральними державами, а й Порти, яка збагне, що “Болгарія зможе бути найкращим сторожем турецького Константинополя” й проток. Щоправда, як стверджувалось у листі Л. Берхтольда, Софія буде вичікувати час, коли Османська імперія розпадеться, і вона зможе поширити свій вплив на Константинополь, Босфор і Дарданелли. Такі прагнення Софії, на думку Л. Берхтольда, будуть також вигідні Троїстому союзу, оскільки вона в такому разі виступатиме провідником впливу цього альянсу на Схід [Die Große Politik... 1926, В. 34 (2), 497].

Петербург своєю чергою розробляв плани, які були цілком протилежними до проєктів Відня та Берліна. Зокрема, міністр закордонних справ С. Сазонов у травні 1913 р. передбачав, що Османська імперія усвідомлюватиме, що оскільки Константинополь та протоки перебуватимуть під загрозою, то Порті буде вигідно співпрацювати задля збереження статус-кво з Росією, яка також була в цьому поки що зацікавлена. Ба більше, на погляд С. Сазонова, стамбульський кабінет дійде думки, що співпраця з Росією стане найкращим захистом османської столиці та проток від Болгарії, оскільки Петербург зможе в разі необхідності вплинути належним чином на Софію, щоб зупинити її від відповідних зазіхань. Характерно, що царський міністр вважав, що такі дії Росії не зумовлять ворожого ставлення до неї з боку Болгарії, оскільки “остання дуже добре знає, що протоки належать до безумовної сфери інтересів Росії, і в цьому з нашого боку не може бути жодних вагань і поступок”. Отже, російська дипломатія розробляла вельми утопічні плани зближення Османської імперії та Росії на ґрунті співпраці з метою збереження статус-кво в питанні проток, щоправда, лише до того часу, доки Росія сама не буде в змозі їх захопити [Адамов 1925, 55–56]. Звичайно, таке дворушництво царської дипломатії було помічено як Портою, так і софійським кабінетом. Тому цілком логічно, що ці дві держави згодом опинилися в антиросійському військово-політичному альянсі.

Вже через кілька місяців після закінчення Другої Балканської війни вищезгадані тенденції помітно посилились. Як писав 22 листопада 1913 р. німецький посол в Австро-Угорщині Г. Чіршкі канцлеру Т. Бетман-Гольвегу з приводу візиту до Відня болгарського міністра закордонних справ Н. Генадієва, “між Болгарією та Туреччиною були налагоджені чудові відносини”, а “русофільська партія в Болгарії повністю збанкрутувала” [Die Große Politik... 1926, В. 39, 457].

Прикметно, що Велика Британія, запевняючи Петербург у підтримці його політики щодо Босфору та Дарданелл, водночас продовжувала активно будувати на замовлення Порти дредноути, які помітно змінили б баланс військово-морських сил на Чорному морі й ще тривалий час унеможливили б захоплення проток Росією [Graves 1971, 143]. Отже, ці дії Лондона, звичайно, повністю суперечили розрахункам петербурзького кабінету, який сподівався на подальше послаблення Османської імперії.

Резонними є міркування французького історика Н. Дасковісі, що італійсько-турецька війна та балканські війни загострили проблему проток ще й у тому сенсі, що Османська імперія, побоюючись нападів італійського та грецького флотів на

Дарданелли, змушена була встановити там значну кількість мін, що значно ускладнювало торговельну навігацію. Це, безперечно, посилювало прагнення Росії взяти Чорноморські протоки під свій контроль [Dascovici 1915, 268].

Характерно, що один з лідерів молодотурків, очільник керівної партії “Єднання та прогрес” і водночас міністр внутрішніх справ Таалат-паша на початку Першої світової війни в розмові з американським послом Г. Моргентау відверто зізнався щодо мотивів, якими керувалися прихильники вступу Османської імперії у війну. Він, зокрема, зауважив: “Росія наш найбільший ворог, якого ми боїмося (через її зазіхання на Константинополь та протоки. – *Авт.*). У цей час, коли Німеччина воює з Росією, ми також можемо завдати їй вагомому удару, щоб позбавити її можливості впродовж тривалого часу робити нам шкоду” [Morgenthau 1918].

Варто зауважити, що ще на початку світової війни українські організації, які боролися за відновлення української державності, налагодили досить тісні зв’язки з представниками османської еліти, зокрема міністром внутрішніх справ Таалатом-беєм, який в офіційній декларації запевнив, що як турецькому, так і українському народові загрожує російський імперіалізм і тому Порта допоможе вибороти незалежність України [Українська державність... 1996, 213–216].

У результаті проведеного дослідження можна зробити низку висновків та узагальнень. У період Другої Балканської війни 1913 р. Росія докладала значних зусиль, щоб забезпечити собі вигідні потенційні умови щодо вирішення на свою користь проблеми чорноморських проток Босфору та Дарданелл, а за можливості – й османської столиці Константинополя. Для царського уряду програмою мінімум у цьому питанні був перегляд на свою користь статус проток, а саме забезпечення вільного проходу ними російського військово-морського флоту за одночасного обмеження входу до Чорного моря військових кораблів інших держав. Максимальними прагненнями Петербурга було здобуття “головного призу у східному питанні”, тобто захоплення проток та Константинополя, за умови розпаду чи значного послаблення Османської імперії.

Ще в період Першої Балканської війни російська дипломатія чинила значний тиск на Болгарію, як безпосередньо, так і за допомогою своїх партнерів у європейській політиці, щоб змусити її зупинити наступ у напрямку османської столиці, принаймні не захоплювати Адріанополя. Петербургу було вигідніше, щоб протоки поки що залишалися під контролем ослабленої Порти, ніж перейшли до енергійної, досить міцної Болгарії. Крім того, саме царський уряд хотів “установити хрест на соборі Святої Софії”, який після захоплення Константинополя османами був перетворений у мечеть. Багато в чому московський експансіонізм цинічно прикривався потребою відновити контроль християн над Константинополем. У період Другої Балканської війни Росія змінила свою політику щодо Адріанополя на кардинально протилежну. Вважалося, що краще хай послаблена Болгарія, яка зазнала низки поразок, продовжує утримувати території біля проток, ніж зміцніла Порта поверне їх під свій контроль.

Щоб зупинити османську армію, яка рухалася на штурм Адріанополя, Росія тиснула на Порту як безпосередньо, за допомогою низки дипломатичних демаршів, так і намагалася залучити до цієї своєї політики партнерів по Антанті. Щоправда, Франція, незважаючи на прохання Росії, не припинила кредитування Османської імперії, яка, користуючись сприятливою міжнародною ситуацією, таки відвоювала в Болгарії Адрінополь і в такий спосіб посилювала свої позиції на Босфорі. Згадана політика петербурзького уряду під час Другої Балканської війни викликала погіршення османсько-російських відносин і поглиблення співпраці Порти з Німеччиною.

Султан, незважаючи на поразку в Першій Балканській війні і втрату майже всіх європейських володінь, залишився, як і раніше, номінальним володарем Босфору та Дарданелл і гарантом збереження їхнього режиму, визначеного міжнародними конвенціями. Це було свідченням певної рівноваги сил у Близькосхідному регіоні

між Антантою та Троїстим союзом. Незважаючи на вищезгадані успіхи берлінської та віденської дипломатії у відносинах з Портою, Лондон та Париж мали досить дієві важелі впливу на неї. Адже Франція залишилась її провідним кредитором та важливим інвестором, а Велика Британія, окрім економічного впливу, фактично контролювала османські військово-морські сили.

Крім того, можна стверджувати й про встановлення балансу інтересів між Петербургом та його західними союзниками, які не погоджувались на будь-які реальні дії царського уряду щодо просування до османських Константинополя та Чорноморських проток. Водночас вони змушені були надавати підтримку Росії в її прагненні зберегти принаймні статус-кво, оскільки пасивність Великої Британії та Франції у цьому життєво важливому для їхнього партнера питанні не лише послабила б Антанту, а й загалом, можливо, поставила б під сумнів доцільність для Петербурга союзницьких відносин із західними державами.

ЛІТЕРАТУРА

- Адамов Е. А. Вопрос о Константинополе и Проливах в международной политике в 1908–1917 гг. // **Константинополь и Проливы**. Т. I. Москва, 1925.
- В “пороховом погребі” Європи. 1878–1914 гг.: сб. науч. тр. Москва, 2003.
- Ваколюк Т. О. Балканська політика Росії 1908–1913 рр. Дис. ... кандидата іст. наук. Київ, 2006.
- Ганев И. Пролитите и България. София, 1946.
- Гончар Б. М. Лондонський мир 1913 // **Українська дипломатична енциклопедія**. Т. I. Київ, 2004.
- История дипломатии**. [Под ред. А. Громько и др.]. Т. II. Москва, 1963.
- Кострикова Е. Г. Борьба за пересмотр статуса Проливов в начале XX в. // **Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия)**. Москва, 1999.
- Лунева Ю. В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907–1914 гг.). Дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2003.
- Марков Г. Балканското решение на Източния въпрос 1911–1913 // **Македонски преглед**. Година XXV. Кн. 4. 2002.
- Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). Київ, 2010.
- Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. Москва, 1985.
- Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920. Дис. ... кандидата ист. наук. Луганск, 2003.
- Тонев В. Черноморският проблем през XVIII и XIX век // **Исторически преглед**, 1992, № 11.
- Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз** / О. Дергачов (керівник авт. колективу). Київ, 1996.
- Хальгартен Г. Х. Империализм до 1914 года. Москва, 1961.
- Bobroff R. Behind the Balkan Wars: Russian Policy toward Bulgaria and the Turkish Straits, 1912–13 // **The Russian Review**. Vol. 59, No. 1. 2000. DOI: <https://doi.org/10.1111/0036-0341.00109>
- British documents on the origins of the war, 1898–1914** / Ed. by G. Gooch, D. Litt., H. Temperley. Vol. IX. Part II. London, 1934.
- Dascovici N. **La question du Bosphore et des Dardanelles**. Genève, 1915.
- Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911–1914**. Berlin, 1924.
- Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes** / Herausgegeben von J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Thimm. B. 33. Berlin, 1926.
- Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes** / Herausgegeben von J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Thimm. B. 34 (2). Berlin, 1926.
- Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes** / Herausgegeben von J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Thimm. B. 36 (1). Berlin, 1926.

Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes / Herausgegeben von J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Thimm. B. 37 (2). Berlin, 1926.

Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes / Herausgegeben von J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Thimm. B. 39. Berlin, 1926.

Documents diplomatiques français (1871–1914) / Ministère des affaires étrangères. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre 1914. Série 3. T. II. Paris, 1931.

Graves P. P. **The question of the Straits.** London, 1971.

Kilic A. **Turkey and the world.** Washington, 1959.

Morgenthau H. **Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916.** New York, 1918.

Özveren Y. E. A Framework for the study of the Black Sea World, 1789–1915 // **Review.** Vol. XX. No. 1. 1997.

Phillipson C., Buxton N. **The question of Bosphorus and Dardanelles.** London, 1917.

REFERENCES

Adamov E. A. (1925), “Vopros o Konstantinopole i Prolivakh v mezhdunarodnoy politike v 1908–1917 gg.”, in *Konstantinopol' i Prolivy*, Vol. 1, Litizdat NKID, Moscow. (In Russian).

V “porokhovom pogrebe” Evropy. 1878–1914 gg. (2003), Indrik, Moscow. (In Russian).

Vakolyuk T. O. (2006), *Balkans'ka polityka Rosiyi 1908–1913 rr.*, Dys. kand. ist. nauk, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv. (In Ukrainian).

Ganev I. (1946), *Prolivite i Bŭlgarie*, D. Provadliev Printing House, Sofia. (In Bulgarian).

Honchar B. (2004), “Londons'kyi myr 1913”, in *Ukrayins'ka dyplomatychna entsyklopediya*, Vol. 1, Znannya Ukrainy, Kyiv. (In Ukrainian).

Istoriya diplomatii (1963), A. Gromyko at all (eds), Vol. 2, Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, Moscow. (In Russian).

Kostrikova E. G. (1999), “Bor'ba za peresmotr statusa Prolivov v nachale XX v.”, in *Rossiya i Chernomorskiye prolivy (XVIII–XX stoletiya)*, IRI RAN, Moscow. (In Russian).

Luneva Yu. V. (2003), *Chernomorskiye prolivy v anglo-rossiyskikh otnosheniyakh (1907–1914 gg.)*, Diss. ... kand. ist. nauk, Institute of World History, Russian Academy of Sciences, Moscow. (In Russian).

Markov G. (2002), “Balkanskoto rešenje na Iztočniya vpros 1911–1913”, *Makedonski pregled*, Vol. 4, pp. 7–26. (In Macedonian).

Mashevs'kyi O. (2010), *Problema Chornomors'kykh protok u mizhnarodnykh vidnosynakh (1870 r. – pochatok 1920-kh rr.)*, Akvilon-Plyus, Kyiv. (In Ukrainian).

Pisarev Yu. A. (1985), *Velikiye derzhavy i Balkany nakanune pervoy mirovoy voyny*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Rusakov K. A. (2003), *Problema Chernomorskikh prolivov vo vneshney politike Velikobritanii, 1892–1920*, Diss. ... kand. ist. nauk, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Luhansk. (In Russian).

Tonev V. (1992), “Chernomorskiet problem prez XVIII i XIX vek”, *Istoricheski pregled*, No. 11, pp. 3–23. (In Bulgarian).

Derhachov O. (1996), *Ukrayins'ka derzhavnist'u XX stolitti: Istoryko-politolozhichnyy analiz*, Politichna dumka, Kyiv. (In Ukrainian).

Khal'garten G. Kh. (1961), *Imperializm do 1914 goda*, Inostrannaya literatura, Moscow. (In Russian).

Bobroff R. (2000), “Behind the Balkan Wars: Russian Policy toward Bulgaria and the Turkish Straits 1912–13”, *The Russian Review*, Vol. 59, No. 1, pp. 76–95. DOI: <https://doi.org/10.1111/0036-0341.00109>

British documents on the origins of the war; 1898–1914 (1934), Vol. IX, Part 2, His Majesty's Stationery Office, London.

Dascovici N. (1915), *La question du Bosphore et des Dardanelles*, Georg & Cie, Genève.

Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911–1914 (1924), Vol. 3, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin.

Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (1926), Vol. 33, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin.

Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (1926), Vol. 34 (2), Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin.

Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (1926), Vol. 36 (1), Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin.

Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (1926), Vol. 37 (2), Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin.

Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (1926), Vol. 39, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin.

Documents diplomatiques français (1871–1914), Ministère des affaires étrangères. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre 1914, Série 3, Vol. 2, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin.

Graves P. P. (1971), *The question of the Straits*, Ernest Benn Ltd, London.

Kilic A. (1959), *Turkey and the world*, Washington Press, Washington.

Morgenthau H. (1918), *Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916*, Page & Company, Garden City, New York and Doubleday.

Özveren Y. E. (1997), "Framework for the study of the Black Sea World, 1789–1915", *Review*, Vol. XX, No. 1, pp. 77–114.

Phillipson C. and Buxton N. (1917), *The question of Bosphorus and Dardanelles*, Stevens and Haynes, London.

О. П. Машевський, О. Р. Купчик

Османсько-російське дипломатичне протистояння в період Другої Балканської війни 1913 р.

На основі британських, німецьких, французьких та російських документів досліджено витоки, перебіг та наслідки дипломатичної боротьби між Російською та Османською імперіями, спричиненої грубим втручанням Петербурга в міжнародні відносини на Балканах. Показано, що в період Першої Балканської війни 1912–1913 років Росія активно, хоча й безуспішно, докладала величезних дипломатичних зусиль, для того щоб спонукати болгарську армію відмовитися від оволодіння Адріаноподем, який на той час перебував під османським контролем, оскільки розглядала Болгарію як свого безпосереднього конкурента в потенційній боротьбі за оволодіння Константинополем та чорноморськими протоками Босфором та Дарданеллами.

Розглянуто, як протягом Другої Балканської війни, вже навпаки, російське самодержавство намагалося, шукаючи спільників поміж європейських держав, завадити поверненню Адріанополя під османський контроль, не бажаючи вже зміцнення позицій султана поблизу Босфору та Дарданелл і розглядаючи їх як свою потенційну здобич. Проаналізовано весь інструментарій тиску Петербурга на османський уряд, зокрема погрози здійснити військово-морську операцію в Чорноморських протоках або захопити частину турецьких азійських володінь, а також спонукати російського союзника Францію відмовитися від подальшого кредитування Османської імперії.

Доведено, що така непослідовна та агресивна російська політика на Балканах зумовила те, що Османська імперія, як і Болгарія, активно шукала собі союзників для протистояння цим зазіханням, швидко зближувалася з Німеччиною і згодом вступила в Першу світову війну на її боці. Зазначено, що, шукаючи партнерів для протистояння цій російській експансії, османський уряд згодом досить успішно співпрацював з українським визвольним рухом, передусім Спілкою визволення України, яка мала представництво в Константинополі, та на офіційному рівні заявив про підтримку визвольних змагань українського народу проти царського самодержавства.

Ключові слова: Адріанополь, Балканські війни, Босфор, Дарданелли, Константинополь, Росія, Османська імперія

Стаття надійшла до редакції 1.09.2021